

De la fortalesa buida a la casa compartida:

Una experiència de treball grupal amb nens TEA en petita infància.

Gemma Sala i Garcia

Psicòloga CDIAP Magroc.

Maria Álvarez Blanco

Psicòloga-psicoterapeuta. CDIAP Magroc.

Resum

Presentem una experiència de grup en petita infància amb tres infants diagnosticats de TEA. A través del grup hem treballat la contenció de les ansietats primerenques, el procés de diferenciació i identitat, la mentalització de les emocions i l'empatia entre els membres del grup.

Descrivim els recursos i les estratègies metodològiques que hem utilitzat: estructura clara de les sessions, contenció física i emocional, funcions de reclam i neutralitat (Anne Álvarez), verbalització de les emocions que la conducta provoca en els altres i la creació d'una narrativa conjunta a partir d'enllaçar els jocs individuals.

Valorem l'eficàcia del grup mitjançant els dibuixos realitzats pels infants a l'inici i el final del tractament grupal, on s'evidencia la introjecció del grup com un objecte intern que acompanya i ajuda.

Paraules clau

TEA, grup terapèutic, petita infància, diferenciació, mentalització, contenció, neutralitat, reclam, objecte intern.

Abstract:

We present an early childhood group experience of three children diagnosed with Autism Spectrum Disorder (ASD). We have worked the containment of the early anxieties through the group, the process of differentiation and identity, the awareness of emotions and the empathy among group members.

We describe the resources and strategical methodologies we have used: a clear structure of the sessions, a physical and emotional control, the demand and neutrality functions (Ana Alvarez), the verbalization of the emotions which causes the conduct on others as well as the creation of a coordinated narrative based on the connection with individual games.

We assess the effectiveness of the group based on the drawings made by children at the beginning and at the end of the group treatment, which demonstrate the introjection of the group as an internal object that accompanies and helps.

Keywords

ASD, therapeutic group, early childhood, differentiation, awareness, containment, neutrality, demand, internal object.

En els darrers anys, als CDIAPs trobem un creixement important en infants amb trastorns de l'espectre autista. Segons la definició DSM-V, el TEA forma part dels trastorns del desenvolupament neurològic i té com a característiques generals: deficiències persistents en la comunicació i la interacció social, i patrons restrictius i repetitius del comportament. Aquests símptomes han d'estar presents des de les primeres fases del desenvolupament.

Amb el tractament psicològic i la implicació de la família i de l'escola, els infants solen fer progressos importants, però tot i així la relació amb els altres, sovint segueix afectada.

És per això que ens vam plantejar, si no seria amb un grup, una manera d'acompanyar a aquests infants en el procés de socialització que se'ls hi fa tan difícil i moltes vegades insuportable.

Tal com descriu Torras de Beà, E. (1996) els grups terapèutics són una experiència social de comunicació i interacció a través de l'intercanvi verbal i de les activitats, en les quals els participants poden aprendre a escoltar-se mútuament. L'objectiu és modificar les relacions interpersonals regressives, millorar la capacitat de compartir i aprendre l'un de l'altre i d'aquesta manera desencallar i promoure l'evolució.

Ens vam proposar organitzar un grup per infants amb TEA, però ens preguntàvem si seria un bon recurs donades les característiques del trastorn:

Com fer un grup quan la dificultat és estar en grup?, com ajudar-los a reconèixer i tolerar els estats mentals dels altres, si no poden diferenciar-los i reconèixer-los per si mateixos? Podrien els participants aprendre a escoltar-se mútuament?

També ens preocupava si, com a terapeutes, seríem capaces de contenir, comprendre i ajudar a elaborar aquelles ansietats que poguessin aparèixer o amplificar-se estant en grup.

Pensàvem que amb un grup podríem treballar aspectes que a nivell individual no podríem arribar-hi, com és la relació amb els iguals.

El nostres objectius principals eren: acompanyar a aquests infants a perdre la por a estar amb els altres a través d'una experiència real continguda i

expressar i comprendre els estats emocionals en si mateixos i en els altres, per anar experimentant poc a poc l'empatia.

Qui forma part del nostre grup?

En un inici vam pensar fer un grup format per 2 nens i 2 nenes de 4 anys amb diagnòstic de TEA i dues terapeutes, però en el moment de començar només van poder incorporar-se tres d'ells: l'Adrià, l'Ignasi i la Noa i les terapeutes: Gemma i Maria.

Els tres infants portaven un temps en tractament individual al servei, i havien fet una bona evolució. Tenien habilitats comunicatives, entre elles el llenguatge que permetia posar de manifest les seves emocions i pensaments. Presentaven capacitats en el joc tot i que sovint era estereotipat i pobre per l'edat. La dificultat en la relació era comuna en tots tres. Tots tres havien estat diagnosticats de TEA en la reunió de valoració interdisciplinar de l'equip.

Els pares dels nens, tenien una bona transferència amb el servei.

Els infants:

L'Adrià: En el moment d'iniciar el grup tenia al voltant dels 4 anys. De tots tres, era el qui tenia més capacitat de relació. Era un nen que es podia mostrar preocupat pels altres. Tenia una situació familiar difícil, marcada per una malaltia greu d'un familiar molt proper, que influïa en el seu estat anímic. En alguns moments estava molt absent.

Li costava diferenciar a les terapeutes i sovint confonia els nostres noms o inventava algun de nou.

Li agradava explicar vivències i que l'escoltéssim. En el seu discurs anava entrellaçant temes barrejant fantasia i realitat. Era difícil poder seguir el seu pensament i comprendre el que explicava, les terapeutes havíem de donar forma al seu discurs.

Tenia un llenguatge ric i sovint copiava frases apreses dels adults.

El seu joc era repetitiu i pobre, preferint jugar sol i sempre amb les mateixes joguines: els trens.

Era un nen àgil, amb un to muscular baix.

Davant les ansietats que li desvetllava la relació responia amb una fragmentació del pensament, portant-lo a un discurs incoherent. En aquests moments podia utilitzar un to de veu greu i estrany.

L'Ignasi: Va iniciar el grup amb 4 anys i pocs mesos. Era un nen despert, amb bones capacitats mentals. Reclamava intensament l'atenció de les terapeutes i dels seus companys, necessitant ser mirat contínuament. Feia poc contacte ocular i li costava acceptar les propostes dels altres. Mantenia una expressió seria, d'empipament, amb poc control de les pulsions agressives, que reflectia un malestar intern molt important.

Motriument era un nen rígid amb por al moviment i als canvis. El seu pensament també era rígid, amb una necessitat constant de control i molt baixa tolerància a la frustració.

Tenia molt bones competències lingüístiques, utilitzant sovint, paraules i expressions refinades i rebuscades, amb coneixement del significat.

El seu joc era un joc de descàrrega d'emocions, amb el qual provocava el malestar i l'enfado als altres infants.

L'Ignasi utilitzava les seves capacitats cognitives per a calmar l'ansietat que li desvetllava la relació amb els altres. Era un nen amb molta fragilitat emocional. La por a la relació creiem que està relacionada amb el temor a ser rebutjat. Ens feia pensar en una vulnerabilitat narcisista important.

La Noa: Al començar el grup tenia 4 anys acabats de fer. La relació amb els altres infants era fluctuant: podia interaccionar estones curtes, però la seva actitud principal era d'observar el que feien sense participar-hi. També hi havia moments que s'aïllava. Podia passar desapercebuda, el que requeria l'atenció de les terapeutes per rescatar-la i fer-la present en el grup.

Davant del neguit en la relació necessitava posar-se objectes a la boca. Tancada en la sensorialitat evitava sentir les emocions que l'experiència amb els altres li desvetllaven.

Motriument era una nena moguda i inquieta. Necessitava el moviment per calmar-se en moments d'espera i de canvis. Poc àgil, amb poca integració del seu esquema corporal, aspecte que pensem que tenia a veure amb la pobra diferenciació que feia entre ella i els altres.

El seu pensament era molt concret. En ocasions costava entendre-la, si no es coneixia el context del qual parlava.

El seu joc era pobre i necessitava que fos inflexible i repetitiu: demanava jugar amb cuinetes i fer menjar.

Presentava un funcionament adhesiu, repetint les idees dels companys, amb poca iniciativa pròpia.

Des d'un inici, tots tres nens ens van fer sentir contratransferencialment, la buidor en la qual vivien immersos. Tots ells fent-li front de diferent manera: a través de la sensorialitat, del control o de la fragmentació.

El grup: Recursos metodològics

Abans d'iniciar el grup teníem clares algunes idees de com organitzar el setting. Per contenir les ansietats tan desbordants dels nens necessitàvem organitzar sessions semi-estructurades amb límits clars, on quedés diferenciat l'inici, el desenvolupament i el final del grup. Una estructura clara actuaria com a continent de les ansietats.

També sabíem, que perquè el grup es convertís en una experiència emocional compartida, era necessari el paper actiu de les terapeutes, així com les actituds que Anne Álvarez (2002) defineix com a necessàries en el treball d'infants amb trastorn autista: la neutralitat (no jutjar, oferint un nou model de relació), la contenció (estar obert a sentir l'impacte de les projeccions, sostenir) i el reclam (despertar, donar esperança).

Una freqüència setmanal seria l'adequada, doncs per introjectar un objecte que doni confiança i seguretat als infants, que era un dels nostres objectius, és necessari la regularitat i la continuïtat del retrobament. La durada seria d'una hora des del mes d'octubre fins al mes de juny. Després d'aquest tractament, els nens serien donats de baixa del nostre servei per tenir l'edat màxima d'atenció, en aquell moment, al nostre CDIAP.

L'espai físic ens semblava important. Vam poder comptar amb una sala gran amb espais diferenciats: un espai sensorial-motriu, amb material de psicomotricitat (màrfegues, coixins, robes grans, totxos de construcció) i instruments musicals. Un espai simbòlic amb una capsa terapèutica on hi havia ninos, cotxes, trens, maletí de metges, cuineta i plastilina, i un tercer espai amb una taula amb cadires, per realitzar la representació d'allò que havíem viscut junts, a través de material per pintar i dibuixar.

Amb aquesta organització de l'espai donàvem la possibilitat als nens de moure's entre un espai sensorial que els permetés comunicar-se mitjançant les sensacions, un espai motriu on ajudar-los a prendre consciència del seu cos i anar experimentat els límits d'aquest, i per últim, un espai més organitzat, on poguessin desenvolupar jocs presimbòlics i inicis de joc simbòlics. Així doncs, utilitzàvem qualsevol expressió de joc dels nens, per anar descobrint els estats emocionals propis i per a que poc a poc poguessin anar-se interessant pels altres.

Evolució del nostre grup

Descriurem a continuació l'evolució de la dinàmica del grup.

Vam començar organitzant d'una manera més sistemàtica l'inici i el final de les sessions, donat que eren els moments més difícils pels infants.

Inici de les sessions

Iniciàvem les sessions amb el joc del "Zapatito". Consistia en cantar una cançó de benvinguda per saludar a cada membre del grup. A la cançó introduïem el

nom dels nens i de les terapeutes de manera aleatòria. Quan sentíem el nostre nom, havíem de treure'ns les sabates, mentre tots picàvem de peus a terra i ens saludaven.

Era un moment per a mirar-se, per tenir en compte a l'altre, però a la vegada tenir un espai propi, i així no sentir-se diluïts en el grup. Enteníem el contacte amb el terra en la línia de Winnicott (1952) que ho relaciona amb la funció de suport de la mare davant de l'ansietat de caure al buit.

L'ansietat que produïa als nens el no saber quin nom sortiria a la cançó (pèrdua de control), el no ser ells els primers (frustració) i la incapacitat de tots ells de tolerar l'espera, produïa en ells desorganització, enfado i provocació. Es necessitava estructurar més aquest moment, buscar elements concrets per sostenir els objectes interns. Vam fer unes targetes amb el nom de cada nen. Aquestes les trèiem a l'atzar (al principi poc atzarós, doncs fèiem que cada vegada sortís un nen diferent per ajudar a contenir el temps d'espera) i ells mateixos les penjaven a la paret i així veurien en quin moment i davant i darrera de qui diríem el seu nom. D'aquesta forma els nens recordaven qui havia estat el primer a la sessió anterior i sabien que tard o d'hora els hi tocaria a ells. Hem de dir, que a les sessions finals els nens ja toleraven que els noms sortissin a l'atzar de veritat, acceptant el no sortir primers varies sessions seguides.

L'experiència viscuda els havia fet sentir més segurs. Tenien l'experiència de poder esperar. Començaven a sentir-se segurs de tenir un lloc en la ment del grup.

El nus de les sessions

Un cop finalitzat el joc del Zapatito preguntàvem als nens a què volien jugar. Ens vam trobar en que els tres infants tenien preferència per a unes joguines fixes, i per uns jocs repetitius: l'Ignasi els totxos, l'Adrià, el tren i la Noa, la cuineta.

Per despertar l'interès per l'altre, verbalitzàvem, utilitzant la veu i les expressions corporals de sorpresa i il·lusió, l'activitat de cada nen (funció de reclam, Anne Álvarez, 2002). Així, els infants podien mirar el joc dels altres, iniciant el joc en paral·lel: l'Ignasi i la Noa podien anar a la cuineta i fer cadascú un menjar o tots tres jugaven amb la plastilina sense interaccionar entre ells.

Amb l'objectiu de lligar les individualitats de cada nen per fer grup, vam proposar-los d'enllaçar els jocs que realitzaven. Així la Noa va començar a fer menjar pels passatgers del tren de l'Adrià que passava pel pont dels totxos de l'Ignasi.

A les últimes sessions l'Adrià demanava ajuda a la Noa i a l'Ignasi per a fer mantetes pels passatgers del tren que portaven els noms dels components del grup. L'Ignasi aconseguia l'ajuda dels seus companys per fer un camí amb els totxos i passar-hi per sobre. La Noa volia muntar una taula per menjar junts i entre tots tres construïen una taula amb totxos.

Els interessos repetitius s'estaven convertint en comunicació, en un plaer compartit entre els nens. S'estava creant un objecte intern grupal. Un objecte en el qual es podia confiar, que protegia i que permetia la diferenciació i la consciència d'identitat pròpia, objectiu del tractament psicoterapèutic amb persones TEA, segons Viloca, Ll. (2014),

A mesura que anaven acceptant la presència dels altres apareixien aspectes regressius del seu desenvolupament, que vam convertir en moments de contacte emocional. El creàvem mitjançant jocs de falda en rotllana. Aquests ajudaven a la proximitat física dels nens continguda per nosaltres. Cantàvem una cançó inventada amb una part de la lletra fixa (fer una truita) en la qual els ingredients, eren triats per cadascun dels nens rotativament, en funció del seu interès i desig, principalment de contingut anal. La situació els feia riure amb una certa excitació, convertint la situació en una trobada emocional.

A mida que tenien més consciència de la presència de l'altre, augmentava la rivalitat i la gelosia entre els infants. Això portava moments d'agressivitat, reflex d'ansietats d'aniquilació i de persecució molt fortes que es projectaven en el grup. Sovint actuaven el seu malestar a través de picar fort amb instruments de música per molestar als altres, pegar-se o tirar-se objectes entre ells.

Es feia necessària la contenció de la conducta, sovint física, això ens portava a que una de les terapeutes es quedés amb el nen més actuator i l'altra amb els altres dos infants. En els moments que baixava la intensitat, verbalitzàvem

el que havia passat i descrivíem el que havia portat a la situació, amb la intenció de mentalitzar l'efecte de la conducta en els altres. No sempre ho aconseguíem, sovint sentíem que els nens no ens escoltaven i que el que dèiem no els arribava. Moltes vegades ens sentíem molt desbordades pel grup.

Com diu M. Recio (2014), amb l'objectiu de transformar l'agressivitat més descontrolada cap a una activitat més concreta vam pensar en organitzar activitats dirigides que podrien ajudar al control dels impulsos en els nens: ens tiràvem coixins, torres, tocàvem els instruments seguint un ritme, etc. A mida que s'anava organitzant el grup, el malestar i l'agressió estaven també més organitzades.

Vam observar que a mesura que el grup se sentia més contingut apareixia l'emoció. Vam poder parlar del que els hi passava, del que sentien. Feien demandes de curar, com a conseqüència de l'agressió. Jugàvem a metges i malalts. Vam parlar de la tristesa, de la por, de la ràbia. Anaven apareixent aspectes més depressius. Les terapeutes recollíem aquests sentiments i els posàvem en el grup d'una forma neutra (A. Álvarez, 2002), evitant de carregar de significat l'aportació del nen i amb una actitud oberta de com era rebuda i viscuda l'emoció en els altres infants.

Fèiem notar l'enfado de l'Ignasi quan els altres nens no jugaven al que ell volia, la tristesa de l'Adrià quan feia referència a la seva família, o la por de la Noa als sorolls, posant al grup les preguntes de: que ens fa enfadar? Que ens fa sentir tristos? Que ens fa por?

Va ser així quan va anar sorgint la demanda de fer jocs on poder representar alguna de les emocions que més els espantava, com ara la por. Els infants, demanaven ajuda a les terapeutes per organitzar el joc dels tres porquets. Construïem amb totxos la casa dels porquets entre tots, i seguidament representàvem el conte.

L'organització grupal anava avançant i cada vegada es tenien més en compte entre ells, apareixent jocs compartits. La Noa i l'Adrià jugaven a ser una parella de reis que dormien, mentre l'Ignasi era el Pare Noel i els hi

portava regals molt relacionats amb els interessos dels nens; trens per l'Adrià i estris de cuina per la Noa. Des d'una perspectiva psico-evolutiva aquest joc representava el reconeixement de la diferenciació sexual entre ells i inicis de triangulació.

El final de les sessions

La finalització de les sessions era un altre moment intens d'emoció que els portava a la desorganització. Per ajudar-los a que no sentissin la separació com un buit, recordàvem entre tots al que havíem jugat i proposàvem la representació a través del dibuix del que volguessin de l'experiència viscuda a la sessió. Preteníem que fos un moment d'introjecció de la vivència de grup, amb la idea winnicottiana de que el dibuix es convertís en l'objecte transicional que permetés la separació. A l'inici l'Adrià dibuixava un tren, l'Ignasi feia gargots de descàrrega emocional, amb tanta força que arribava a trencar el full i la Noa feia el dibuix d'una casa amb un nen de l'escola i un arc de Sant Martí.

Va ser a les últimes sessions, que la representació estava més relacionada amb el grup creant espais en els quals ens representaven a tots els membres.

Acabàvem cada sessió amb el joc del Zapatito a la inversa, ara havíem de posar-nos les sabates seguint l'ordre de la seqüència de l'inici. Tot i l'anticipació amb la qual els hi anunciàvem l'acabament, que sabien darrera i davant de qui diríem el seu nom, encara que ens els poséssim a la falda per a contenir-los millor, era un moment molt complicat. Els nens no volien marxar i feien conductes disruptives. Eren moments en que l'Adrià podia dir frases descontextualitzades, la Noa cridar, plorar, l'Ignasi tirava les joguines, etc. Havíem de tornar a contenir individualment a cada infant.

Al final del grup aconseguíem l'ajuda espontània dels altres nens per contenir l'infant que en aquell moment mostrés més dificultats enfront de la separació. El grup es feia càrrec de les dificultats que sorgien.

Treball amb pares

En relació al treball de pares volem fer un petit apunt que creiem important:

En primer lloc sabem que un grup d'infants desplega unes fantasies i ansietats en els pares que influeixen en el treball amb els nens. Afegit a que observàvem que als pares els hi costava relacionar-se a la sala d'espera, vam considerar necessari, tot i que tots ells feien un treball individual amb una terapeuta de referència, oferir algunes trobades de grup amb l'objectiu de compartir les inquietuds en relació a la criança dels seus fills, i així reforçar el grup de nens.

Valoració del grup i evolució dels infants

Un dels aspectes que hem de remarcar, és que l'assistència va ser regular, fet que va facilitar la cohesió del grup.

Creiem que en aquest aspecte, han tingut a veure les sessions de grup realitzades amb els pares. Compartir les ansietats entre ells va reforçar el grup d'infants. Això ha estat tan clau, que ha permès la derivació del grup a un altre dispositiu on actualment segueixen l'atenció grupal.

El grup s'ha mogut en diferents nivells i modalitats comunicatives: moments regressius, moments de molta actuació, i moments més saludables de contacte emocional i certa aproximació empàtica. Al llarg del procés hem vist com el grup actuava com a continent i ajudava a que sortís l'emoció.

També s'ha mogut en etapes psicoevolutives diferents, permetent als infants desencallar aspectes d'etapes evolutives anteriors entrant a etapes més evolucionades.

El fet d'estar amb els altres en una situació de contenció, aproximant-los a les seves conductes i emocions, ha ajudat al procés d'individuació. Les dificultats de relació treballades en el "aquí i ara" de les sessions, ha facilitat el reconeixement dels propis comportaments i actuacions (comprendre millor i introjectar el que els hi passa) i ha obert l'oportunitat de trobar noves formes de funcionar estant amb els altres.

Com diu J.M. Sunyer (2008), és en el grup terapèutic on l'experiència de compartir vivències comunes, permet iniciar la percepció de que el que ens passa no és exclusivament nostre, sinó que també els hi passa els altres. Els nostres infants van poder reconèixer emocions en si mateixos i en els altres. Ho van poder expressar en el grup i entre tots pensar maneres d'acompanyar-lo.

Malgrat les dificultats de relació que presenten els infants del grup, aquest ha estat un recurs terapèutic que ha ajudat a millorar la relació i l'acceptació entre ells. Aquests han adquirit més confiança en si mateixos, augmentant la participació en les relacions socials tant dins com fora del grup.

L'evolució dels infants ha estat la següent:

La Noa es va anar fent més present en el grup. Reivindicava el seu lloc com a nena. Va millorar molt la diferenciació entre ella i els altres, fet que la portava a entendre més als seus companys i cuidar-los. Al llarg del procés, van disminuir les conductes auto sensorials, augmentant l'excitació i l'agressivitat cap als altres, sobretot en els moments de separació.

L'Adrià va poder expressar més les seves angoixes en relació a la malaltia familiar i compartir-les amb el grup. A mida que anava connectant les seves parts fragmentades, mostrava molta por, i buscava la contenció física de les terapeutes.

Deixava entrar més als altres al seu joc, tot i que aquest seguia sent repetitiu.

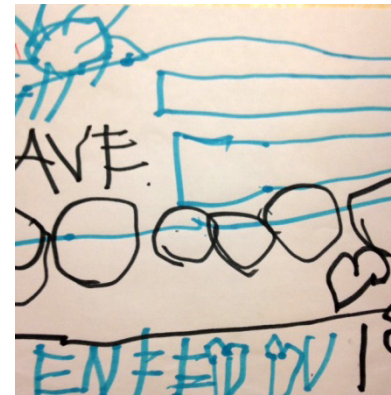
L'Ignasi es va anar mostrant més flexible, tolerant millor l'enfado i la ràbia, sense tanta necessitat de control. Utilitzava el joc per representar els seus sentiments. Podia riure i acceptar alguna broma. Tenia més moments de joc compartit i un millor control de la seva conducta. Es mostrava més empàtic.

Per a nosaltres, com a terapeutes, ha estat un procés costós, que ha implicat un esforç emocional i d'aprenentatge important però que valorem molt positivament.

Podem concloure, reprenent les paraules que citàvem a la introducció de la Dra. Torras: el grup promou l'evolució dels infants. Utilitzarem la comparació entre els dibuixos de l'inici i del final del grup, com a eina per a valorar aquesta evolució.

Adrià:

Octubre 2014

Maig 2015

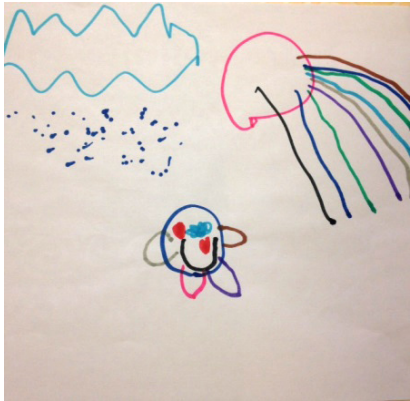
Octubre 2014: tren AVE de la RENFE.

Maig 2015: creuer amb un senyor que condueix un cotxe dins del creuer. El vaixell té habitacions per a les persones. El conductor del creuer és ell.

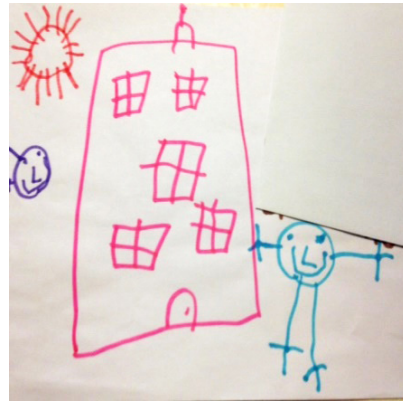
Amb aquests dibuixos podem veure com l'Adrià ha passat de fer un tren buit, a poder representar un vaixell on ell és el conductor i hi ha espai per a passatgers que l'acompanyen.

Noa:

Octubre 2014

Maig 2015

Octubre 2014: dibuixa un sol, un nen del cole i núvol amb pluja.

Maig 2015: fa una casa amb les finestres tancades, diu que cada membre del grup dorm a una habitació, fa una vaca i una nena de la classe i un sol.

Diu que estem nosaltres a dins, després de sentir-ho a l'Ignasi. La seva aportació és que tanca les finestres, mostrant una aproximació cap als altres, però encara amb por. Representa objectes que ella tenia, ara més organitzats, com per exemple el sol i la figura humana, acompanyats d'elements grupals.

Ignasi:

Octubre 2014

Maig 2015

Octubre 2014: molta pluja, tempesta molt forta... (estreny tant el retolador que fa forats al paper).

Maig 2015: fa una casa i quatre rodones que som nosaltres. L'Adrià, la Noa, la Gemma i la Maria. Quan diem que falta algú, es fa a ell al mig. Quan acaba fa un terratrèmol i un foc.

Veiem una clara evolució doncs passa d'una descàrrega dels impulsos a una representació del grup. Quan es dibuixa a ell al nostre costat, mostra moltes pors.

Com a conclusió general observem amb els dibuixos la introjecció del grup com un element que ajuda i conté. La relació encara desvetlla moltes pors que cal continuar treballant.

Així doncs, podem dir que en el transcurs dels mesos de tractament, els tres infants, van anar podent obrir poc a poc les barreres de la fortalesa que tant els hi semblava que els protegia però en la que tan sols es sentien, per anar deixant entrar i sortir als seus companys del grup, iniciant així estones compartides.

*Fem una rotllana
com una magrana.*

Les mans agafades,

Mirem bé les cares.

Els peus quiets... shht!

Un, dos, tres

Cançó de rotllana de Jaume Barri.

Alcàcer, B.; Viloca, LL.: “La psicoterapia psicoanalítica en personas con trastorno autista. Una revisión histórica”: *Temas de Psicoanálisis*, núm 7, 2014. Recuperat de: <http://www.temasdepsicoanálisis.org/wp-content/uploads/2014/01/LL.-VILOCA-YB.-ALC%C3%81CER.LA-PSICOTERAPIA-PSICOANALITICA-EN-PERSONAS-CON-TRASTORNO-AUTISTA.pdf>

Álvarez, Anne: *Una presencia que da vida. Psicoterapia psicoanalítica con borderline, deprivados y víctimas de abuso sexual*. Asociación Psicoanalítica de Madrid. Biblioteca Nueva. Madrid, 2002.

Busto, A.: “Abordaje psicoanalítico grupal en niños”: *Revista Uruguaya de psicoanálisis*, 1999. Recuperat de: <http://www.apuruguay.org/apurevista/1990/1688724719999007.pdf>

Centre Educatiu i Terapèutic Carrilet: *Comprensión y abordaje educativo y terapéutico del TEA*. HORSORI Monogràfics, 2012.

Coromines, J.; Fieschi, E.; Grimalt, A.; Guardia, M.; Oromi, I.; Palau, M.; Viloca, LL.: “Processos mentals primaris. Implicacions psicopatològiques i consideracions tècniques”. Col·lecció Orienta. Barcelona, 2008.

González; Monreal; Morral; Recio, M.; Vaimberg; Viloca, LL.: “El tratamiento de niños con trastorno del espectro autista”. Aportació multidisciplinar del centre terapèutic-educatiu Carrilet: *Temas de psicoanálisis*, núm. 7, 2014. Recuperat de: <https://comunepersoal.files.wordpress.com/2014/03/gonzalez-monreal-morral-recio-vaimberg-viloca-tratamientos-carrilet.pdf>

Manzano, J.; Palacio Espasa, F.: *Estudio sobre la psicosis infantil*. Editorial científico médica. Barcelona, 1987.

Sunyer Martín, J.M.: *Psicoterapia de grupo grupoanalítica. La co-construcción de un conductor de grupos*. Biblioteca Nueva. Madrid, 2008.

Torras de Beà, Eulàlia: *Grupos de hijos y de padres en psiquiatría infantil psicoanalítica*. Ediciones Paidós, 1996.

Winnicott, D.: *Realidad y juego*. Gedisa. Barcelona, 1993.

Winnicott, D.: “La angustia asociada con la inseguridad”. Biblioteca D. Winnicott, 1952. Recuperat de: <http://www.psicoanálisis.org/winnicott/anguidad.htm>